
О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор, завідувач сектором теоретико-методологічних проблем організації державної влади НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України
ORCID ID: 0000-0001-5308-4664

ВПЛИВ ІСТОРИЧНИХ ТРАДИЦІЙ НА ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

***Анотація.** У статті розкривається вплив історичних традицій та подій на формування суспільної правосвідомості українського народу. Проаналізовано генезис інституційних та неінституційних форм правосвідомості в українському суспільстві. Простежено генезис інституційних та неінституційних форм правосвідомості в Україні в різні історичні періоди. Зокрема, визначено характерні риси суспільної правосвідомості за часів Київської Русі, литовсько-польської доби та Російської імперії.*

Особливості розвитку звичаєвого права як основи розвитку звичаєвого права як основи для неінституційної правосвідомості. Розкрито особливості розвитку звичаєвого права як основи неінституційної правосвідомості українців. Зазначено, що звичаєво-правова ситуація в Україні є географічно та хронологічно неоднорідна. Однак, незважаючи на всі відмінності в історичному розвитку Волині, Полісся, Поділля,

Наддніпрянщини, Слобожанщини, Півдня України, звичаєві відносини власності є ідентичними в основних рисах ідентичні.

Ключові слова: правосвідомість, історичні традиції, звичаєве право, правосвідомість українського народу.

Вступ. Суспільна правосвідомість фіксує не лише сучасний стан правовідносин, вона вбирає в себе історичні закономірності правотворчості та правозастосування, містить інформацію про генезис різних форм правосвідомості. Слід зазначити, що історична пам'ять народу зберігає як позитивний, так і негативний досвід реалізації різних форм права.

Неможливо всебічно проаналізувати правосвідомість сучасного українського суспільства без культурно-історичного контексту, без урахування ментальних матриць народу України, які є основою народу України, які є основою для подальшого вивчення та прогнозування різних рівнів і форм правосвідомості.

Правосвідомість має дві основні форми: інституційну та неінституційну, які взаємопов'язані та взаємовпливають одна на одну. За визначенням О. Дробницького, В. Желтова [1], а також С. Максимова [2] інституційна форма правосвідомості представлена у вигляді документів, чинного права, юридичного закону, тобто має формалізований позитивно-правовий характер. У свою чергу, неінституційна форма існування правосвідомості має недокументальну, неформальну форму і представлена чуттєво-вольовим уявленням про право, яке зафіксоване в теоретичних працях, літературі, зокрема мемуарах. Ця форма правосвідомості має природно-правовий зміст через традиції, ідеї, тлумачення права як на побутовому, так і на теоретичному рівнях. Відповідно, дух епохи, особливості правового менталітету вбирає в себе як перша, так і другу форми правосвідомості.

Правосвідомість українського суспільства на сучасному етапі значною мірою визначається тими самими традиціями, які були закладені багатовіковими процесами боротьби нашого народу за свою державність, культуру (особливо мову) та релігію.

Аналіз впливу соціокультурних традицій на формування правосвідомості українського суспільства слід розпочинати з часів Київської Русі, адже саме в цей період було прийня-

то православ'я, яке визначило вектор духовного, політичного і правового розвитку українців та інших слов'янських народів.

Формування інституційної та не інституційної правосвідомості в Київській Русі та Литовсько-Польській добі

Правосвідомість населення Київської Русі формувалася значною мірою під впливом візантійського права. Така пам'ятка давньоруської правової думки, як Руська Правда, в якій було кодифіковано існуючі норми та встановлено поділ на кримінальне та цивільне право, має важливе значення для подальших наукових досліджень. Показовим у цьому документі є те, що власність цінувалася вище за свободу і саме людське життя. Церква мала активний вплив на тогочасну свідомість (зокрема, правову), проголошуючи, що чоловіки і жінки, люди всіх соціальних груп (у тому числі раби, кріпаки) рівні перед Богом, і поділила все населення на категорії відповідно до характеру їхньої причетності до самої церкви.

Загалом, прийняття православ'я як такого визначило особливості правосвідомості народів, що входили до складу Київської Русі. Якщо розглянути етимологію поняття «православ'я» (православ'є, закон, хвала), то побачимо, що воно складається з двох слів «закон» і «хвала», і йдеться, насамперед, про Божий закон та його особливе становище у порівнянні зі світським правом. Однак слід зазначити, що православна релігія допускала примат світської влади над церковною, на відміну від тогочасного католицизму. Фактично, православна релігія стала духовною основою для подальшого розвитку суспільних уявлень про добро, справедливість, рівність, моральну чистоту.

Після розпаду Київської Русі боротьба українців за збереження культурної ідентичності та утворення власної держави набула особливого значення. Правосвідомість українців того часу характеризувалася визначенням інституційних форми збереження національно-культурної ідентичності, спроби відстояти свої права в межах литовсько-польської держави. Як відомо з історичних джерел, Вітовт намагався утворити унітарну державу, але зустрів опір з боку деяких (особливо українських) земель, і був змушений залишити для них обмежену державність.

У другій половині XV століття Велике князівство Литовське перетворилося з федерації на унітарну державу, але потрібний литовсько-білорусько-український характер князівства зберігся. Саме тоді був виданий «Литовський статут», який містив переважно «українське право» [3].

Аналізуючи правосвідомість українців у XV–XVII ст., вітчизняні дослідники Г. Боряк, Т. Гирич, Н. Старченко, Н. Яковенко, підкреслюють, що реконструкція правосвідомості в її побутовому, а особливо ментальному вимірі є складним дослідницьким завданням, адже науковець має справу з так званою прихованою реальністю, яка проявляється лише в опосередкований спосіб, у опосередковано – у вербальних кліше, характерних для певного часу та середовища, у манері виконання певних рутинних повторюваних дій, у мотиваціях і контрмотиваціях певних дій тощо [4].

Одним з опосередкованих джерел вивчення правосвідомості українців у XV–XVII століть є юридична література різного роду. Адже вона сприяла, з одного боку, переходу від традиції усного (звичаєвого) права до норм «писаного права», тобто кодифікованого права, а з іншого – ввела в широкий вжиток ті словесні штампи, які описують різні нюанси людської поведінки, які часто були досить далекими від сфери права [5].

На тлі нерозвиненості літературної мови як засобу передачі психологічних реакцій, це дало несподіваний ефект тотального просочення юридичною термінологією майже всієї тогочасної писемної продукції: від побутових гумористичних мініатюр, які молоді жартівники записували до судових та адміністративних книг (писар наголошував на пародійності цих текстів), до творів візіонерського жанру (класичний приклад – віршована драма кінця XVII ст. «Розмова в двох словах про душу грішника», де Страшний суд зображено як засідання міського суду за участю апостолів, адвокатів тощо) [6]. Через недослідженість цього явища важко сказати, якою мірою популярність згаданих правових кліше корелює з формами реальної правової свідомості, які мали б їм відповідати. Це, однак, не ставить під сумнів авторитет правового тексту як певного абсолюту, прірівняного до сакрального.

Отже, звернімося до короткого опису основних правових документів того часу, які відображають інституційну правосвідомість у Великому князівстві Литовському. Так, наприклад, Литовський Статут, у дещо модернізованій інтерпретації, являє собою збірник кримінальних, цивільних, адміністративних, державних, процесуальних та інших норм суспільного життя Великому князівства Литовського.

Як відомо, вперше юридичний синтез звичаєвого права з новими реаліями суспільного життя здійснили кодифікатори Першого Литовського статуту 1529 р., а в подальшому він був оформлений у Другому Литовському статуті 1566 р., який не лише відобразив формалізовано у Другому Литовському статуті 1566 р., який не лише віддзеркалив соціальні зміни, що накопичилися за чверть століття але й засвідчив підвищення рівня кодифікаційної техніки. Згідно з привілеєм Люблінської унії 1569 року, Другий Статут зберігав силу чинного законодавства на українських землях, відокремлених від Великого князівства і приєднаних до Польської корони, де інкорпорованих до складу Польської Корони, де з часом отримав напівофіційну назву «Волинський статут» (або «Волинське право»). Однак, всупереч сеймовим постановам 1647 і 1667 років, Волинський Статут ніколи не був надрукований і поширювався лише в рукописних копіях.

Тим часом у Великому князівстві Литовському у 1588 році було прийнято нову редакцію Статуту – так званий Третій Литовський статут. Його дія формально не поширювалася на українську територію, але поступово Третьюму статуту вдалося витіснити звідси Другий Литовський статут завдяки неодноразовим виданням: у 1588 році старобілоруською мовою, тобто в оригіналі, і до середини XVII ст. чотири рази (1614, 1619, 1623, 1648 pp.) – польською мовою.

Крім Статутів, після Люблінської унії 1569 року в Україні набули чинності коронні сеймові конституції, які поширювалися переважно у вигляді друкованих збірників, сеймових постанов за певні періоди часу, як-от 1550–1579 pp., 1550–1581 pp., 1550–1596 pp. та ін. (у практичному вжитку такі збірники отримали назву «коронні конституції»). У процесі входження ново-

приєднаних українських земель до складу новоінкорпорованих українських земель до складу Польської Корони, суди Києва, Луцька, Володимира, Кременця, Житомира, Вінниці та Брацлава неминуче стикалися з окремими елементами коронного (польського) права. Це дало поштовх до поширення його коментованих видань, відомих в Україні за іменами укладачів: Статут Яна Гербурта, Статут Станіслава Сарницького, Статут Яна Янушовського, Статут Теодора Завадського [7].

Аналізуючи вищевикладену ситуацію, можна констатувати, що інституційна форма правової свідомості в Україні склалася під впливом польсько-литовського права, яке пов'язувало українську правову традицію з європейською. Однак не всі прийняті правові акти відповідали інтересам українського народу і не сприймалися його правосвідомістю як справедливі, оскільки утверджували панування Польської Корони на українських землях.

Очевидно, що українці в той період віддавали перевагу звичаєвому праву як такому, що відповідало реальним потребам населення. Тобто неінституційна форма правосвідомості була більш розвинутою. Такий стан речей був зумовлений також і тим, що юридична література, на думку української дослідниці Н. Яковенко, не була доступною для всього населення. В умовах, коли обіг юридичної літератури є фіксованим, можна умовно виокремити фіксованим, можна умовно виокремити три групи: 1) судді та члени судових колегій; 2) адвокати; 3) фізичні особи [2].

Таким чином, є вагомим підстави вважати, що багато примірників юридичної літератури можуть зберігатися в бібліотеках осіб, пов'язаних зі сферою правосуддя. Водночас слід зазначити, що знання певних правових формальностей (інституційна правосвідомість) було притаманне не лише шляхті, а й іншим верствам населення.

Яскравим прикладом цього є дебати, що розгорілися у Володимирському городському суді в 1633 році після присяги єврейського мішанина Герцика Іцковича у суперечці з Миколою Кисілем. Кисіль заперечував дійсність присяги як такої, що була здійснена з порушенням формальностей, посилаючись на «Ста-

тут Янушовського», а Іцкович відповів, посилаючись на «Статут Завадського».

Згаданий тут інститут присяги – публічна процедура, під час якої текст, встановлений у відповідному кодексі, виголошувався слово в слово, – схоже, відіграв величезну роль у привчанні мешканців українських земель до «присяги» до «писаного права». Парадоксально, але, незважаючи на те, що будь-яка присяга вважалася тягарем на совісті, «образою совісті», людина була змушена складати присягу в багатьох публічних ситуаціях: судових, офіційних, формальних. Зокрема, офіційна присяга мала складатися в умовах максимальної публічності – під час сеймів чи судових засідань, і бажаючих «послухати».

Підсумовуючи, можна констатувати, що юридична література та різноманітні юридичні процедури певною мірою утверджували обізнаність громадян з «писаним правом» і виховували серед населення повагу до нього, для права в цілому, тобто формувалася суспільна свідомість. Проте дослідники цього періоду української історії фіксують обмеженість книжкової номенклатури, зводячи її до кількох суто корисних творів, які задовольняли запити як аматорів, так і професіоналів.

Виходячи з вищевикладеного, Н. Яковенко сформулювала кілька проблемних питань, які безпосередньо стосуються генезису правосвідомості українців: чому до середини XVIII ст. українська література не продукувала жодних власних роздумів про природу права, походження законів тощо, чи не свідчить це про механічне підпорядкування букві закону на тлі абсолютної байдужості до його духу? Чи не є це наслідком вторинності української інтелектуальної культури в цілому, чи це підсвідоме відокремлення від підсвідоме відокремлення від тих вищих класів суспільства, де «закони пишуться»? [2].

На наш погляд, в бездержавні часи існування України правосвідомість населення була більше орієнтована на звичаєве право, населення більше орієнтувалося на звичаєве право і намагалася максимально абстрагуватися від офіційного права, водночас не вступаючи з ним у жорстку опозицію. Така ситуація була зумовлена тим, що позитивне право, як правило, не було українським за своїм характером і насаджувалося державами-колонізаторами.

Дослідниця Тереза Хінчевська-Геннель, яка вивчала форми національної свідомості української шляхти та козацтва кінця XVI – середини XVII ст., дивиться на цю проблему з іншого боку: вона дійшла висновку, що цей історичний період слід трактувати лише символічно, оскільки в його межах «неможливо точно окреслити будь-які культурні зрушення, зміни в ментальності та свідомості народу». Конкретним доказом існування цілком реального розриву між творцями-інтелектуалами та очікуваними «споживачами» їхніх культурних продуктів може можуть бути, серед іншого, спостереження дослідників за вкрай скромною сферою цього «споживання». Наприклад, результати аналізу маргінесу та фізичного стану книжкових видань Києво-Печерської лаври свідчать, що за двісті років існування книгозбірні, яка в середині XVIII ст. налічувала 840 томів, нею користувалися лише близько 16 людей; більшість цих книг, як видається, взагалі не дійшли до свого читача – і не тільки світські західноєвропейські та польські видання (що можна пояснити специфікою читацької аудиторії), але й православна святоотецька література [5].

Наступним критерієм, який характеризує розвиток як інституційної, так і неінституційної правосвідомості українців у різні історичні періоди, є ставлення до бездомних, які сприймалися як загроза встановленому соціальному та правовому порядку. На думку О. Гуревича, ворожість до бездомних, є «нормальною» реакцією середньовічного суспільства, орієнтованого на незмінний соціальний порядок. Там, де підозрюється будь-яка мобільність, кожен мігрант є «чужим» просто тому, що він або вона не залучені до звичного кола зв'язків у сім'ї, корпорації чи місці проживання. Такі люди опиняються у становищі, за термінологією соціологів, «позакастових», викликаючи підозру як ізгоїв, вигнанців [4]. Фактично, людина без місця проживання, без соціального статусу не вписується у встановлену композицію простору і часу певного соціального організму, тому суспільна свідомість (зокрема, правосвідомість), яка є досить консервативною, не сприймає таку особу в межах правового поля, заперечує її права та законні інтереси, відмовляє їй у правах і правовому захисті. Винятком були паломники, старці,

народні оповідачі до яких в Україні ставилися з особливою повагою.

Як свідчать історичні джерела, комплекс ворожості до бездомних волоцюг притаманний русько-литовському праву. Воно зобов'язувало міщанина Великого князівства Литовського повідомляти владу про кожного прибульця, який зупинився в його будинку, а «незваних» мали «ловити, заковувати в залізо на два тижні і віддавати на роботу». Статут рекомендує, щоб бездомних, які живуть «без служби і ніякої роботи не виконують», слід було на третє нагадування «бити батогами, з міст і місць виганяти». З численних судових виступів та матеріалів слідства можна переконатися, що «люди такого роду, волоцюги, нероби...» з точки зору пересічної людини завжди є потенційними злодіями та правопорушниками.

Одне з найбільш символічних покарань Античності, Середньовіччя та раннього Нового часу, видворення з землі, яке починається з архаїчної процедури «позбавлення спокою», пов'язане з відчуттям небезпеки (наприклад, такий вигнанець-злочинець у давньонімецькому праві ототожнювався із вовком, що мало підкреслювати загальну ворожість до нього). Вигнання з землі за назвою «потік» в Руській Правді» відоме як покарання за особливо тяжкі злочини згідно з тогочасними уявленнями: : умисне вбивство без сварки, крадіжка коня, підпал господарства [7].

Процедура вигнання людини з суспільства за вчинення злочинів під назвою «виселення» (пізніше – «вигнання») добре відома в Русько-Литовському праві. На рівні вітчизняної правової свідомості вигнання ототожнювалося з церковною анафемою. Судовий вирок «про вигнання» супроводжувався ритуалом попередження «всіх і кожного», тобто мав бути розвішаний «на воротах населених пунктів «на брамах поселень, замків, ратуш, міст і містечок скрізь» та оголошено привселюдно, забороняючи «спілкування чи співпрацю» з вигнанцем. Згідно з суворим приписом Статуту 1588 року, вигнанець начебто був викреслений із списку живих: «дружина його повинна вважатися вдовою, діти – сиротами, а дім його пустою». Квазі-смерть вигнанця після його відлучення від громади є особливо яскравим свідчен-

ням укоріненості без коріння, що автоматично наділяло їх атрибутом «підозрілих», тобто таких, що потенційно здатними на злочинки незалежно від особистих якостей [6].

Встановлені норми і стереотипи суспільної та більшою мірою неінституційної правової свідомості були запобіжниками, які дозволяли утримувати суспільство в певних межах, відсікаючи загрози для цілісності публічного простору моделі поведінки загрози для цілісності публічного простору моделі поведінки. Вивчення суспільної правосвідомості українців без урахування еволюції звичаєвого права в різні часи, значно обмежило б розуміння цього складного багатогранного явища. У наступних роздумах ми звернемося до різних аспектів та проявам звичаєвого права у сфері майнових відносин як прикладу еволюції правосвідомості, особливо на неінституційному рівні.

Як відомо, одним з основних прав людини, що є основою її незалежного існування, вважається право власності. У цьому контексті дослідник С. Пахман, вивчаючи цивільні правовідносини в Російській імперії, зазначає, що правосвідомість людей XIX століття не розрізняла поняття «власність – володіння – користування – розпорядження майном». Навіть у правовій теорії та практиці XIX ст. не розрізнялися поняття «власність» і «володіння», а сама власність майже до кінця XVIII століття в принципі не визнавалася правом [4]. Водночас, аналіз різних джерел дозволяє констатувати, що у правосвідомості селян Російської імперії (зокрема, українців) у XVIII–XIX ст. існували певні уявлення про власність: вони чітко усвідомлювали різницю між «моїм» та «чужим». Не дивно, що в слов'янських мовах є спеціальний займенник, який вживається на позначення власності – «власний». Селянська логіка геніально проста і лаконічна. Все на світі, з точки зору народної правосвідомості розрізняється як «своє», «чуже» і «загальне». Це три кити, на яких стоїть вся звичаєво-правова система уявлень про власність. І тут необхідно зробити деякі пояснення. Чому ми не використовуємо займенник «моя»? Тому що він означає індивідуальну власність, а в народному середовищі родинна власність була провідною [5].

У народному юридичному термінологічному словнику XVII–XVIII століть є дієслово «володіти», що приблизно означає «оголосити певну землю своєю, вважати певну землю своєю». Цей термін вживається в документах, що стосуються територій, освоєних займанщиною. Родинна власність для селянина була саме «своєю» (в сенсі сімейної власності), а не «моєю» (тобто власність домогосподаря) і не «наша», бо «наша» може бути як родинною, так і громадською, це може бути спільна власність селян і панів тощо. Однак найчастіше спільне майно позначалося прикметником «спільний» у різних його варіантах («загальний», «вільний», «спільний» тощо). Існувало розрізнення між «чужим» і «не моїм». «Не моє» в розумінні селянина дуже конкретне: воно може бути «синове», «доччине», «чуже», тобто – «сусідське», «панське» а також «невідомо чие».

Виходячи з цього, для селянина мала значення лише та власність, до якої він був причетний, тобто – «своя» й «спільне» майно було важливим. Що стосується землі, то тут існував саме такий принцип. Згідно з народною правосвідомістю земля була «своєю», «чужою» і «спільною», незалежно від того чи була вона на праві власності, володіння чи користування. Справа в тому, що державні селяни вважали землю, надану їм у наділ, «своєю». Як свідчить великий фактичний матеріал судових справ, земля, яка формально не перебувала у власності (наприклад, землеволодіння поміщицьких поміщиків, державних селян на старо-зайнятих землях тощо) могла вважатися «власною». Доки не виникали екстремальні ситуації, селянина цікавив не формальний, а фактичний стан речей: селянська правосвідомість була не «теоретичною», а «прикладною». У цьому виявлялася прецедентна природа звичаю. Наприклад, Іван Овчаренко, селянин з містечка Трипілля Трипільської волості Київського повіту, писав у своїй скарзі, що «з давніх-давен» його батько, «колишній державний селянин», мав 1 дес. садиби і 8 дес. поля, орної та сінокісної землі. Однак під час люстраційної перевірки у 1872 році частину землі у нього забрали і віддали іншим людям, зокрема Тимофію Овчаренку, «який не мав землі від предків і ніколи про неї не дбав». Позивач, пишучи, що земля «була закріплена» за селянином, водночас називає цю землю «спадковою». І такі «опис-

ки» характерні для багатьох справ. Серед юристів ХІХ століття була поширена така думка: якщо застосовувати найсправедливіший принцип приватної власності на землю, то доведеться визнати, що державні селяни здебільшого жили на власній землі [5].

Для розуміння правосвідомості українського селянства цікавим є той факт, що після реформи 1861 року старі позичальники на загальних підставах повинні були вносити викупні платежі за землю, якою вони користувалися, але «за свою землю» платити категорично відмовлялися. Саме в цей період розпочався активний процес активізації правосвідомості народу: усвідомлення своєї звичаєво-правової спадщини, пов'язаної з новими буржуазними реаліями та новою юридичною термінологією, зокрема з поняттям «приватної власності на землю».

Народна правосвідомість українських селян ХІХ століття включала в себе момент, коли держава вважала обов'язковим санкціонувати їхні самотні звичаї. Ще з римських часів існувало право першої позики. Воно майже завжди тією чи іншою мірою передбачало державну санкцію. Українська правова традиція не була винятком. Так, поселення козаків на Дніпрі до порогів було санкціоноване королем Польщі Сигізмундом І., права, вольності та привілеї козаків підтвердив Стефан Баторій. Оскільки право і державний контроль у давні часи не були ще достатньо досконалими, щоб контролювати всі випадки заселення нічийних земель, народна колонізація відбувалася стихійно, лише час від часу посилаючись на загальні волевиявлення влади або абстрактний дозвіл правителя.

Те саме стосується й інших «свобод», включно зі звільненням від оподаткування різних видів діяльності. Можна знайти аналогії у привілеях, наданих польськими правителями окремим містам чи містечкам за німецьким (магдебурзьким) правом. На цих фактах можна простежити цікавий взаємозв'язок між офіційним кодифікованим правом і народною правосвідомістю. У часи заселення Слобожанщини, Положення про займанщину (вільну позикку), хоча й асоціювалося в народній правовій свідомості з давнім звичаєм, все ж таки з'явилося в офіційному законодавстві.

Попри те, що в Литовському статуті йдеться про шляхту, це стосується і козацького стану, оскільки Баторій зрівняв його в правах з російським дворянством. До речі, сприйняття положень Литовського статуту (хоча він був створений за кращими європейськими зразками європейського права) як «своїх» давніх звичаїв – не єдиний випадок в історії української правової культури.

На думку фахівців, XIX століття характеризується особливим поживаленням у правовій сфері, активізацією кодифікаційних робіт, створенням єдиної юридичної термінології. Цей процес супроводжувався широкими дискусіями як у наукових колах, так і в урядових відомствах.

Друга половина XIX століття характеризується значним зростанням правової свідомості у вищих колах тогочасного суспільства. У зв'язку з активізацією діяльності адвокатури цей процес сколихнув і народну правосвідомість слобідських селян, відновлюючи в пам'яті події двохсотлітньої давнини, коли їхні предки завойовували землі дикого поля на правах першої позики. Вивчивши матеріали, пов'язані з судових процесів за позовами сільських товариств Слобожанщини, можна переконаватися в консервативності народної правосвідомості. Поки не було загрози порушення звичаю, «старі позичальники» були цілком задоволені життям у ситуації подвійного права: де-юре вони господарювали на державній землі, а де-факто – на власній. Але в екстремальній ситуації – коли вони були змушені викупити власну землю – історична пам'ять і правова свідомість землю – активізувалася історична пам'ять і правосвідомість. Народні правові уявлення чітко зафіксували поняття правонаступництва: землі, придбані за правом першої позики військовими поселенцями у XVII-XVIII ст., є їхньою спадщиною і чітко усвідомлювалися їхніми нащадками у XIX ст. як свої власні [6].

Розглядаючи розуміння права власності у суспільній правосвідомості українців XIX століття, на нашу думку, варто проаналізувати популярні правові уявлення про спільну власність. Безумовно, що ці уявлення суттєво відрізняються від реальних правових положень, від закону: з точки зору права, «спільне майно» – це квазівласність, тобто одна з форм власності, вірту-

альна власність, тобто така, що існує лише у свідомості селян. Однак парадокс полягає в тому, що як би не юристи, законодавці, чиновники не уявляли собі юридичний бік цієї власності, під якою б рубрикою вони не фіксували цю власність у законах, податкових чи статистичних документах, судових описах, тобто – якою б не була ситуація де-юре, де-факто вона часто реалізовувалася відповідно до звичаю. У ХІХ столітті «спільна власність» – стереотип народної правосвідомості, який селяни намагалися (і часто досягали успіху) реалізувати на практиці. Згідно з поширеною думкою, сам факт користування землею протягом певного часу відтворює певні права користувача на цю землю. Саме тому цей феномен національно-господарської, правової культури можна назвати власністю загального «користування».

Поняття власності загального користування базується на принципі, що земля, яка не потребує спеціального обробітку, може використовуватися всіма, незалежно від соціального статусу та походження. Однак кожна «спільність» мала певні територіальні обмеження (особливо в ХІХ столітті): «все» означає – не весь світ, а лише «свої», тобто ті, що живуть у певному населеному пункті чи місцевості (тобто в кількох населених пунктах). Звичайно, це «ідеальний» варіант народної правосвідомості, який коригувався правовою ситуацією. Однак, протягом усього ХІХ століття такі уявлення з'являються в різних джерелах [7].

Характерною ознакою, що визначала «спільність» землі, є, так би мовити, «збиральницький», промисловий або суто споживчий характер її використання, без активного залучення людської праці. Тому ідея спільної власності в національній господарсько-правовій культурі українців була насамперед реальною щодо землі. Це пов'язано з господарською (економічною) доцільністю їх колективного використання.

Для української народної економічної традиції присадибне господарство було набагато ефективнішою формою землекористування. До складу «двору» входили садибні та орні землі. До орних земель – ліси, пасовища, луки, заплави, пасовища тощо, а також водойми, то тут, з точки зору економічної доцільності, при малих і середніх земельних ділянках завжди було ви-

гідніше використовувати більшу ділянку разом, як групу, ніж меншу ділянку окремо. Це не виключало наявності луків, сіножатей, лісу, ділянок, що перебували у власності сім'ї (у дворі).

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що звичаєво-правова ситуація в Україні є географічно та хронологічно неоднорідна. Однак, незважаючи на всі відмінності в історичному розвитку Волині, Полісся, Поділля, Наддніпрянщини, Слобожанщини, Півдня України, звичаєві майнові відносини власності є ідентичними в основних рисах. Відмінності у прийнятті рішень не мають регіональної специфіки. Щодо Галичини, то хоча різниця в джерелах (польська мова, посилення на польську та австрійську правову дійсність тощо) справляє враження відмінності, насправді загальні риси звичаєвого права є стабільними: подвірне землеволодіння, відсутність (за винятком деяких форм) общинного землеволодіння, подільність сім'ї, роздробленість земельних ділянок, загальні риси спільної сімейної власності, переважання звичаїв наділу над спадковими звичаями, важлива роль жінки як спадкоємиці як правонаступниці чоловіка, стійкі народно-правові уявлення про спільність земель, практика договірних відносин, схожість звичаїв взаємодопомоги за принципом обміну, синкретизм народної правосвідомості, активні правотворчі процеси у пореформений період та ін.

Ці явища, а точніше їх комплекс, можна вважати етнічним звичаєвим правом українського села XIX століття. Це не виключає регіональної та локальної специфіки реалізації цих явищ. Так, закономірність історії земельних відносин була такою: чим менше часу проходило з моменту колонізації нових земель, тим більш юридично нестабільними були ці відносини, і, відповідно, тим більше можливостей для виявлення та реалізації звичаю. Це стосується Слобідської України, де навіть у пореформений період спостерігався певний хаос у земельних відносинах, яка ще не набула остаточної форми і значною мірою регулювалася звичаями. На півдні України до реформи існувала як подвірна, так і общинна власність, розподіл землі ґрунтувався на кількості душ, кількості робітників і кількості худоби; часто зустрічалися комбіновані варіанти. Оскільки землі було

багато, землевласники не контролювали її розподіл, селяни користувалися землею безстроково.

Незважаючи на те, що більша частина території України в XIX столітті входила до складу Російської імперії, тут, на відміну від решти Росії, практикувався поділ селян на основні групи за майновим станом і, відповідно, за оплатою або відробітками, що припадали на земельну власність: ті, що сплачували повинності з землеволодіння: ті, хто сплачував повинності роботою худоби, найманою працею тощо. Ця традиція пов'язує українську систему земельних відносин та селянську організацію з європейською. Цю рису української селянської культури не можна назвати суто звичаєвою, але вона є базовою для неї.

Водночас, специфікою Карпатського та Передкарпатського регіонів є особлива варіативність і розвиток пастуших господарських і соціальних звичаїв. Західна Україна загалом демонструє вищий рівень правового регулювання питань, пов'язаних із селянством, а також особливий розвиток інституту громадського землеволодіння та самоврядування. На півдні ж України в цей період застосовуються більш прогресивні методи господарювання і відповідно, активізуються товарно-грошові відносини в селянському житті, тоді як «старі» українські регіони тяжіли до консерватизму та архаїчних звичаїв, Лівобережна Україна та Слобожанщина демонструють особливу живучість звичаєво-правових явищ щодо земельної власності, згідно з якими земля набувалася за правом першого запозичення або очищалася від лісу («ляди», «розтреби»), є беззаперечною власністю селянина. Він мав право розпоряджатися нею на власний розсуд, що суперечило офіційному статусу цих земель як «державних». Полісся та «озерна» Волинь демонструють неординарні звичаї використання лісових та водних угідь. Очевидно, що особливості розвитку правовідносин на різних українських землях є підтвердженням тези про неоднорідність правосвідомості українців, зумовлену соціально-економічними, політичними та культурно-історичними причинами.

Проаналізовані напрацювання науковців щодо звичаєво-правової культури українців XIX ст., а також джерела, вперше введені до наукового обігу, свідчать про те, що інститут власнос-

ті на селі в цей період значною мірою ґрунтувався і і регулювався звичаєм, часто всупереч закону. Існував дивний симбіоз звичаю і закону, який був проявом народної правотворчості. Саме звичай став ефективною формою самозбереження як для українського села, так і для всієї етнічної культури українців загалом, у складних політичних і соціально-економічних умовах у складі чужих етнічних держав.

Сьогодні багатство і самодостатність української звичаєво-правової культури є важливою складовою духовної спадщини українців, яка дає змогу визначити константи правової свідомості тогочасного українського суспільства та зрозуміти деякі особливості правосвідомості сучасних українців.

Аналізуючи правосвідомість українців в історичній ретроспективі, ми свідомо зосередили увагу на звичаєвому праві, оскільки воно формується в результаті комунікативної міжсуб'єктної взаємодії та є основою кодифікованого права. Водночас ми не ставили за мету розглянути всі аспекти української звичаєво-правової культури, а зосередилися як приклад, на розумінні поняття «власність», оскільки саме відносини власності є основоположними для утвердження автономії людини в соціальному просторі.

Список використаних джерел :

1. Гримич, М. 2006. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століть. Київ: Арістей.
2. Хінчевська-Геннель, Т. 1996. Берестейська унія у XVII столітті з польської точки зору. Держава, суспільство і церква в Україні у XVII столітті: матеріали Других «Берестейських читань». Львів, Дніпропетровськ, Київ.
3. Максимов, С. 2002. Правова реальність: досвід філософського осмислення: монографія. Харків: Право.
4. Пахман, С. 2004. Історія кодифікації цивільного права. К. : Зерцало.
5. Потульніцький, В. 1993. Теорія української політології. Київ: Либідь.
6. Яковенко, Н. 1991. Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI – першої половини XVII століть. Книга Київського Підкоморського суду (1564-1644). Київ: Наукова думка.

7. Яковенко, Н. 2002. Паралельний світ: студії з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. Паралельний світ: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII століть. Київ: Критика.

REFERENCES:

1. Hrymch, M. (2006). Zvychaieve tsyvilne pravo ukrainsiv KhIKh – pochatku KhKh stolit. Kyiv: Aristei.
2. Khinchevska-Hennel, T. (1996). Beresteiska uniiia u XVII stolitti z polskoi tochky zoru. Derzhava, suspilstvo i tserkva v Ukraini u XVII stolitti: materialy Druhykh «Beresteiskyykh chytan». Lviv, Dnipropetrovsk, Kyiv.
3. Maksymov, S. (2002). Pravova realnist: dosvid filosofskoho osmyslennia: monohrafiia. Kharkiv: Pravo.
4. Pakhman, S. (2004). Istoriia kodyfikatsii tsyvilnoho prava. Kyiv : Zertsalo.
5. Potulnytskyi, V. (1993). Teoriia ukrainskoi politolohii. Kyiv: Lybid.
6. Yakovenko, N. (1991). Pidkomorski knyhy Pravoberezhnoi Ukrainy kintsia XVI – pershoi polovyny XVII stolit. Knyha Kyivskoho Pidkomorskoho sudu (1564-1644). Kyiv: Naukova dumka.
7. Yakovenko, N. (2002). Paralelnyi svit: studii z istorii uiavlennia ta idei v Ukraini XVI—XVII st. Paralelnyi svit: doslidzhennia z istorii uiavlennia ta idei v Ukraini XVI—XVII stolit. Kyiv: Krytyka.

O. H. Danylian

The influence of historical traditions on the formation of legal consciousness of the Ukrainian people

***Abstract.** This article delves into the profound influence of historical traditions and events on the formation of legal consciousness within the Ukrainian populace. By tracing the lineage of both institutional and non-institutional forms of legal awareness, the study offers an in-depth exploration of the Ukrainian society's evolution of its perception and understanding of the law across various historical epochs.*

An extensive analysis is conducted to elucidate the genesis of legal consciousness in Ukraine, emphasizing the distinct forms it has taken during specific historical periods. For instance, the article sheds light on the salient features of societal legal consciousness during the era of Kyivan Rus, a pivotal phase that set the foundation for the country's legal traditions. The subsequent Lithuanian-Polish period and the reign of the Russian Empire introduced new dynamics and challenges to the Ukrainian legal landscape, and their respective impacts on shaping the legal psyche of the Ukrainian people are meticulously examined.

Customary law, with its deep-rooted traditions and practices, has always played a pivotal role in influencing non-institutional legal consciousness. The nuances and intricacies of the evolution of customary law, serving as the bedrock for the non-institutional legal awareness among Ukrainians, are expounded upon in the study. It's worth noting that the customary legal landscape in Ukraine is geographically and chronologically diverse. Despite this diversity and the disparate historical trajectories of regions like Volyn, Polissya, Podillya, Naddniprovyanshchyna, Slobozhanshchina, and Southern Ukraine, the study underscores a striking similarity: their customary property relations bear an indelible resemblance, manifesting in fundamentally identical characteristics.

To enrich the comprehension of this intricate tapestry of Ukrainian legal consciousness, the article aims not only to chronicle the historical influences but also to understand their present-day implications and the pathways they have paved for future legal developments in the country.

Keywords: *Legal consciousness, historical traditions, customary law, Ukrainian people's legal awareness.*